

զեկատուին այս կարծիքը չի կրնար փնասել Պր. Վանցեանի՝ « ուսանողական առաջին տարիների մէջ » գրած « ուսումնասիրութեան »։ Բայց կարելի է եթէ, « ուսանողական վերջին տարիների մէջ » սրբազրիչ ձեռք մ'անցնէ հեղինակն իւր գրութեան վրայէն, զտէ ու մաքրէ շատ մը տեսութիւններ, աւելի կը փայլին միաջածները՝ ։ Ահա այդ սրբազրիչ ձեռքէն անցնելով է որ հրապարակ հանած է Վանցեան 1906ին իր Արեւելահայ լեզուի պատմական քերականութիւնը, որուն համար Բազմավիպի ծածկանունը գրախօսող յօդուածագիրը չի վարանիր ըսելու։ « Պր. Վանցեանի երկը շահական է ոչ միայն արեւելեան լեզուի, այլ և գրաբարի պատմութեամբ հետաքրքրողներուն. նա կը ջանայ ցուցնել գրաբարէն ալ հին հայերէն մը՝ մեր արդի գաւառաբարբառներուն մէջ »։ և յետ օրինակներով ապացուցանելու հեղինակին կարծիքը, կը յաւելու՝ թէ « Գր. Վանցեանի հետ կը շրջինք ոչ միայն մերձաւոր անցեալին, այլ և խորագոյն հնութեան մէջ։ իր գիրքը կը թուծին մ'է և զօրսանք. հաճոյական է ինչպէս դալարագեղ դաշտի մը մէջ հնախօսական պեղում մը » ։

Վանցեանի յիշատակը կապուած պիտի մնայ այսուհետեւ իր Պատմական քերականութեան հետ. ուրեմն մահաբձանի չի կարօտիր։

Հ. Բ. ԶՐԱՔԵԱՆ

Պ Ա Տ Ա Ս Ի Ա Ն

« Ուրուագիծ՝ Պատմութեան Հայոց ի սկզբանէ մինչ ցարշակունի Հարստութիւն » գործիս Հ. Թ. Աստուրեանի կողմանէ քննադատականովն։

Գործի մը արժէք անոր մասին եղած քննադատականերով երեւան կ'ելնէ, և այդ մեծապէս կրնայ ծառայել, թէ՛ ընթերցող հասարակութեան և թէ՛ նոյն իսկ գրողին. պայմանաւ սակայն որ քննադատարդար ու անաչառ ըլլայ, ոչ գործի կարեւորութիւնն իր արժէքէն աւելի մեծցնէ, և ոչ ալ զայն նսեմացնելու ճիգեր ընէ։ Արդ՝ տեսնենք թէ Հ. Թ. Աստուրեան այդ պահանջեալ պայմաններուն համաձայն կը գտնուի՝ « Բազմավէպի » Գեկտ. Թուով՝ գործիս մասին ըրած քննադատականին մէջ։ Աստ մէջ պիտի բերեմ այդ քննադատականով շոշափուած տասն հարցերն, ու պիտի պատասխանեմ անոնց, դատաւոր կարգելով ընթերցողներն։

Ա. — Գործիս յառաջաբանին մէջ ըսած եմ՝ թէ սա ինչայ « իրբեւ առաջնորդ ծառայել՝ գիտնոց ու բանասիրաց հետազոտութեանց հետեւելու »։

Քննադատոս այս համեստ խօսքն՝ կրնայ « իրբեւ առաջնորդ ծառայել գիտնոց » նախադասութեան կը վերածէ, անշուշտ ծիծաղելի ընելու համար զիս յաչս ընթերցողաց։

Բ. — Բուն խնդրոյն անցնելէ առաջ քննադատոս կ'ըսէ՝ թէ « հեղինակը բաւական յառախ և լուսաւոր կերպով ըմբռնած չէ՝ շրջանը՝ որուն վրայ կը խօսի »։ Ու իբր ապացոյց յառաջ կը բերէ Արմէններու հարցն, ու կ'ըսէ. « էջ 22 Արմէնք փոխզական ցեղ են. էջ 30 Արմեններն ի փոքր Հայս գտնուած միջոցին կը խառնուին Փոխզեցւոց, Քիթացւոց, ապա Կիւմերեանց և Սկիւթեցւոց հետ. էջ 35 Արմեններու ծագումն կը սկսի տատամսիւ, անոնք կրնան Փոխզեցի կամ Կիւմերեան ըլլալ. իսկ էջ 36 Արմէնք և Հայք քիչիկ մը իրարմէ տարբեր ազգեր կը նկատուին,

1. Մարտեան 1899, թ. 145-8, Հիմա. Նաեւ Մը. յալ 1899, թ. 168։ Ասոնց դէմ Մարտե 1899, թ. 9-10։

2. 1907, թ. 6։

այսինքն Արմէնը զատ ցեղ մ'է, մինչ
Հայը՝ Արմէնի և խալդիի խառնուրդ մը,
սակաւ մի եւս Սեմական արին ունենա-
լով. իսկ էջ 43 նաեւ Արմէնը խառնուրդ
մ'է »:

Այս հատուածն այնպէս ճարտարօրէն
հիւսուած է՝ որ զործն չկարդացողը կրնայ
պահ մը զայթազողիլ. սակայն եթէ հետեւինք
մենք զործին, որեւէ հակասութիւն չպի-
տի հաստատեմք անդ: Արդարեւ էջ 22
Հերոդոտի և Եւտոզարտի վկայութիւններն
մէջ կը բերուին Արմէններու փոխգական
ցեղ մ'ըլլալուն մասին. էջ 30 ըսուած է
թէ անոնց ի փոքր Հայս գտնուած միջո-
ցին մասամբ խառնուած են տեղական այլ
ցեղերու (փոխգեցի, Գեթացի, Կիմմերեան,
և Սկիւթացի) որ շատ բնական էր, և զոր
կ'ընդունին պատմագիրք. էջ 27 ըստ
Լեհմանի Արմէններն Կիմմերեանց ցեղա-
կից ըլլալուն յիշատակութիւն ընկէ ետք՝
էջ 35 կ'ըսեմ թէ՝ « Այդ եկերն (Ար-
մէններն), ըլլան փոխգեցի կամ Կիմմե-
րեան, երկուքն ալ Արիական մեծ ընտա-
նեաց վերաբերող ցեղեր են». ու վերջա-
պէս էջ 36 կ'ըսեմ թէ՝ « Հայն իսլաղեան-
ներու և Արմէններու խառնուրդ մ'է », իսկ
էջ 43 ըսուած չէ թէ Արմէնք խառնուրդ
են:

Արդ՝ ինչպէս կը տեսնուի, այս ըսած-
ներուս մէջ երբէք հակասութիւն չկայ.
այդ ամէն այլազան հեղինակաց կարծիք-
ներն ու զապափարներն կը ցոլացնեն,
զոր պարտէր ընել զորոնց եզրակացութեան
հասնելէ առաջ, ինչ որ ես ալ ըրած եմ,
և էջ 43 արդէն տուած եմ համառօտակի
գիտութեան արդի ընդունածն:

Գ. — Քննադատս առանց իմ այդ էջ
43ի մէջ իսկ ըրած ամփոփումս կար-
դալու, յորում կ'ըսեմ. « Ի մի բան մեր
բնագաւառի նախնի բնակիչք իսլաղեանք
կամ Ալորոտեանք կ'անուանէին, որք հա-
ւանականաբար Ասիական անուանեալ փոքր
Ասիոյ ցեղին կը վերաբերէին: Արմէն ա-
նուանեալ փոխգեցեաց ցեղակից Արիա-
կաններն Մակեդոնիայէն փոքր Ասիա ան-
ցան. ժամանակ մը փոխգեցի՝ ապա ի

փոքր Հայս (ընդ մէջ Կապադովկիոյ և Պոն-
տոսի) մնացին, Գամբաց ու Քեթացեաց
հետ փոքր ինչ խառնուեցան, ու ապա
Մալաթիոյ կողմերն իջան և Իրփաց եր-
կրի ճամբով 7րդ դարուն Միծ Հայք մը-
տան, տեղացիներն մասամբ դէպ հիւսիս
հալածեցին, ու անոնց մնացելոց հետ խառ-
նուելով՝ յառաջ եկաւ Հայ ազգն »:

Հ. Յ. Աստուրեան առանց այս ամփո-
փումս կարդալու կ'ըսէ. « Քեթեւս լաւա-
զոյն եղած պիտի ըլլար... » պատմական
և լեզուաբանական քննութիւններու վրայ
հիմնուելով աւանդէր սապէս. « Արմէններն,
ազգային կոչմամբ Հայքի, փոխգական
ցեղ մ'են, և անորոշ ժամանակի մը մէջ
Թրակիայէն անցեր են փոքր Ասիա, ուր
հաւանականաբար Բիւթանիոյ և Ալիսի
հովտին մէջ դեգերած են ժամանակ մը,
և է դարուն (Կ. Ք) յարձակում մը կրե-
լով և կամ որեւէ պատճառով մը փոքր-
Հայքի վրայէն մտած են Հայաստան, և
ընիկներէն մաս մը հալածելով՝ մաս մ'ալ
իրենց հետ ձուլած են »:

Արդ քննադատներ թող ըսեն այս եր-
կու համառօտութեանց տարբերութիւն-
ներն. տարբեր ձեւերով մի և նոյնն ը-
սուած է: Հ. Յ. Աստուրեանի յօդուածի
մէջ ըսուած չէ Միծ Հայոց հին բնակ-
չաց անունն, և յստակօրէն ըսած չէ թէ
այսօրուան Հայն՝ Մակեդոնիայէն եկած
Արմէն ցեղի և տեղական իսլաղեան կամ
Ալորոտեան (Ուրարտեան) ցեղի մի խառ-
նուրդն է, ինչ որ գիտութիւնն ընդունած է
այսօր:

Դ. — Քննադատս կը զարմանայ թէ՝
ծանօթ ըլլալով մեր լեզուի մասին եւրո-
պական հեղինակաց, « անծանօթ մնացած
են ինձ Հիւբշմանի մեր լեզուին ծագման
մասին հիմնական փոփոխութիւններ բերող
զրութիւնները »: Կ'երեւի թէ Հ. Յ. Աս-
տուրեան չէ կարդացած էջ 46 ըսածս՝
թէ « սակայն Հիւբշման և այլ լեզուա-
բանք կը ցուցնեն՝ թէ Իրանական ազգե-
ցութիւնն նորագոյն ժամանակաց զործ է,
իսկ բուն հայ լեզուն Ասիական ընտա-
նեաց աւելի Եւրոպական ճիւղին մօտ է:

այսպէս կը բացատրուի Արմէն ցեղի գալուստն եւ բնագաւառն նկատի առնելով»։

Այս խնդրոյ մասին քննադատաւ սխալ մ'ալ կ'ընէ Արիակոն բառն շփոթելով Խրոնակահին հետ։ Արիականն համագոր է Հնդեւրոպականին։ Արիականի կամ Հնդկա-եւրոպականի՝ Արիական ճիւղերն են Հնդկականն եւ Իրանականն են. իսկ Եւրոպականն շատ մը ճիւղեր ունի, յորս եւ Արմէն բարբառն։

Ե. — Էջ 30 Արմէններու ի Մեծ Հայք մտից առթիւ ըսած եմ հեղինակաց կարծիքն՝ թէ «Արմէններն զանդազարար մուտք գտած են, ե ոչ զէն ի ձեռնին»։ զի անոնց մտից առթիւ որեւէ ընդհարում չեն ծանօթացներ մեզ. իսկ էջ 73, այդ մասին կ'ըսեմ. «Կարելի է մեզ ընդունել առանց որեւէ ընդհարման մուտք մը» են, ե պատճառն ալ կը բացատրեմ, այս տեղ որեւէ հակասութիւն չ'կայ, որպէս կարծէ քննադատս։

Զ. — Արդարեւ պատմագրաց մէջ Արմէն հարստութիւն մը յիշուած է. սակայն նկատելով որ 7րդ դարուն սկիզբն Սկիւթական արշաւանքով Ասորեստանեայն (Նինուէի), ե Խալդեան հարստութիւնը վերջ գտած են, ու քիչ վերջ Արմէնք եկած ու տիրած են Մեծ-Հայքի, ուր ապա կրկին կը տեսնամք մի իշխանութեան հաստատութիւնն, որ հաւանականաբար Արմէնեան կրնամք համարել։ Խորենացին յետ Նինուէի կործանման մի թագաւորութեան հաստատութիւնն կը յիշատակէ Պարոյրով, ե անոնց մասին կ'ըսէ. «այժմ անցից ի թիւ մերոց արանց. մանաւանդ թագաւորաց մինչ ցպետութիւն Պարթեւաց, քանզի ինձ այսոքիկ արք ի մերոյ թագաւորէն * սիրելիք, այդպէս բնիկք եւ ի մոյ արեանաւորք եւ հաւաստի հարազատք»։ Այս խօսքերէն կը հետեւի թէ՛ Պարոյրի նախորդներն (Խալդեանք) բուն հայ ցեղէն, այսինքն արեւելն չէին։ Որպէս կը հասկնայ ե Յովհաննէս պատմագիր կաթողիկոսն։ Արդ որոշ կը տեսնուի՝ թէ յետ Արմէններու մտից հարստութիւն մը կը սկսի, որ ամենայն հաւանականա-

թեամբ Արմէնեան էր, փոյթ է թէ՛ աւոր առաջին վեհապետին անունն Պարոյր ըլլալ կամ այլ ինչ։

Է. — Այս ջրէնիս վերաբերող Տիգրանի մասին կասկած չ'կայ. Խորենացին Տիգրանայ հայրն Երուանդ կ'անուանէ, Քսենոփոն անոր մասին շատ մը բաներ կը պատմէ առանց անունն տալու. արդ այդ Տիգրանի հայրն Երուանդ անուանելու մէջ ինչ ֆետա կայ. այդ անունն Խորենացին տուած ըլլալուն համար անպատճառ սխալ է. ե ինչ փոյթ անունին Երուանդ ըսուելուն. գործոց մասին կ'ընդունիմ Քսենոփոնի ըսածներն։

Ը. — Խորենացին Տիգրանայ յաջորդն Վահագն կ'անուանէ, ե անոր շատ մը քաջագործութիւններ կը վերագրէ. Պիսիթունի քարածայոց վրայ այդ ատեններն Գարեհ Վշտասպանի բանակաց քանիցս Հայոց կողմանէ յաղթուիլ կը ցուցնեն, առանց այդ յաղթական բանակաց վարիչի անունն տալու. ինչո՞ւ մենք այդ երկու կիսատ տեղեկութիւններն իրարմով չամբողջացնենք։ Գուցէ այդ քաջարի իշխանի անունն Վահագն չէր. ե ապա իր քաջագործութեանց համար յաղթութեան ոգոյն՝ Աւետական Վերիթրակայի անունով Վահագն անուանեցաւ։

Այդ Արմէնեան հարստութեան 4 թագաւորաց գործերն միայն ծանօթ են ու մենք զանոնք յիշատակեցինք. եթէ ապագային ուրիշներ երեւան կ'ընեն՝ զանոնք ալ կ'աւելցնեմք։

Թ. — Արտաքսիասայ որդւոյն Արտաւազդայ մեղկութիւնն օտար մատենագիրք կը յիշատակեն։ Մեծն Տիգրանայ Արտաքսիասայ յաջորդ ըլլալն կը վկայէ Ստրաբոն, իսկ Արտաքսիասի հայ ըլլալու վկան է Պողիբիոս։ Ասոնց վկայութեանց մէջ փոքր ինչ շփոթութիւն տեղի ունեցեր է։

Ժ. — Փոքր Հայքի Ա. Բ. Գ. Հայքի բաժանումն Հռովմէացիք կատարած են Մեծին Տիգրանէ զայն առնելէ ետք, ե առ այս ձեռացս տակ ունեցած Գարազաշանի Պատմութեան Ա. Հատորի էջ 158 գրուած է. «Հռովմէացիք գրաւեցին ընդ այլ գա-

ւառս նաեւ զՓոքր Հայս և բաժնելով զնա
յառաջին, յերկրորդ և յերրորդ Հայս » :

— Աւասիկ պատասխան Ձեր յուզած
տանն խնդիրներու՝ որոց մասին կասկածե-
լի է ձեր իրաւացի ըլլալն : Իս Ձեզմէ
շատ աւելի հմտալից և կարեւոր քննա-
դատութիւններ կը սպասէի և կը սպա-
սեմ ալ :

Թոյլ տուք, Գերաշնորհ Հայր, որ ըսեմ
թէ գոնէ Ձեր այս քննադատականին մէջ՝
պէտք եղած ուղղամտութիւնն ու լրջու-
թիւնն չէք դրած :

ՏՈՒՐ. Ն. ՏՐԱՊԱՆԵԱՆ

Հ. ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ՃԵՄԵԼԼԻ

ԱՌՈՂՋԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ❀ ❀
❀ ❀ ❀ ԵԿԵԼԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԷՁ

ԱՅՍ վերջին երեսուն տարիներուն
առողջապահական խուզարկութեանց մէջ
կատարուած յառաջդիմութիւնները զըր-
դած են առողջաբանները՝ ուսումնասիրե-
լու նաեւ առողջաբանական տեսակէտով
հասարակաց շէնքերը՝ որոնց մէջ ընկե-
րական շարժում կայ :

Այս քննութենէն՝ որ գործնական թան-
կազին արդիւնքներ տուած է նկատմամբ
հասարակաց շէնքերու առողջաբանական
պայմաններուն, ինչպիսիք են դպրոցներ,
թատրոններ, բանտեր, անկելանոցներ, զի-
նուորանոցներ, սպանդանոցներ, շուկա-
ներ եւն, չէին կրնար խոյս տալ անտա-
րակոյս եկեղեցիները, որոնց մէջ մեր
գործունէութեան այնքան մաս մը կը
դառնայ : Տեղիք չկայ կարծելու՝ թէ այս
ուսումնասիրութիւնը յարգանքէ կը պակ-
սի սրբաւայրին նկատմամբ, ոչ ալ՝ թէ
իր գիտումն ըլլայ հաւատացեալները ե-
կեղեցիներէ հեռացնել, բոլորովին հակա-
ռակը : Այս կէտին նկատմամբ եպիսկո-
պոսներն ալ մեզի իրենց օրինակը տուած
են, նախապահեաւ միջոցներու կանոններ

հրատարակելով, երբ դեռ առողջաբան-
ներն իրենց ուշադրութիւնը չէին դար-
ձուցած այս շէնքերուն վրայ :

Իս անօգուտ չհամարեցայ վերսկսելու
ուրիշ ջանասէրներէ կատարուած խու-
զարկութիւնները, հաստատելու համար
պարզապէս թէ եկեղեցիները, կամ իրենց
շինուածքին պատճառաւ, կամ մէջը կա-
տարուած պաշտամունքներուն պատճա-
ռաւ, կամ ժողովրդեան խոնուելուն պատ-
ճառաւ, բուն առողջապահական վտանգ
մը կը ներկայացնեն, ինչպէս կը պնդեն
ոմանք. և որոշել թէ որոնք են առողջա-
պահական նախազգուշութիւնները զորս
պէտք է ձեռք առնել :

Ամէն մարդ կը հասկնայ թէ ինչ կարե-
ւորութիւն ունի այս աշխատութիւնը :

Եկեղեցին մեր ժողովրդեան համար այն
տեղն է ուր ամենէն աւելի յաճախ կը
հաւաքուի : Մեր ընկերական կեանքին
կարեւոր մաս մը եկեղեցւոյն մէջ կ'անցնի,
հարկաւոր է ուրեմն հաւատացելոց ա-
ռողջապահական նոյն ապահովութիւնը
տալ, ինչ որ կ'ընծայեն հասարակաց միւս
շէնքերը, և այսու գործակցիլ ընկերային
առողջապահութեան պաշտպանութեան ,
որ այսօրուան օրս, ինչպէս որ կը սով-
րեցնէ գիտութիւնը, մեծ պարտք մըն է,
մասնաւորապէս վարակող հիւանդութեանց
պարագային : Եւ միանգամայն արգիւել
որ հաւատացեալները չհեռանան մեր եկե-
ղեցիներէն, պատրուակ բռնելով թէ առող-
ջութեան վտանգ կայ :

Հոս կրնանք կրկնել այն բանը ինչ որ
Գերապայծառ Ֆրանչեսքինի, Ֆրանցի եւ
պիսկոպոսը, կը գրէր քանի մը տարի
յառաջ, երբ եկեղեցիներու մաքրութեան
նկատմամբ քանի մը կանոններ հրատա-
րակեց. « Իրաւացի կը գտնենք՝ որ քա-
հանները, մանաւանդ անոնք որ հոգւոց
խնամքն ունին, արդի գիտութեանց ճշ-
մարիտ և ապահով միջոցներուն հետեւին,
որպէս զի ժողովրդեան մտքէն փարատեն
հնցած և անիմաստ նախապաշարութիւնները,
և հաստատելու համար ինչ ինչ միջոց-
ներու գործածութիւնը, որոնք գիտու-